SÖZLÜKSEL ÇATI-SÖZ DİZİMSEL ÇATI AYRIMI

Kerime ÜSTÜNOVA *

Öz

Dil bilgisi kitaplarında, yalnız eklerle gerçekleştirilen çatı konusuna yer verilmesinin, sözlüksel ve söz dizimsel çatıların âdeta yok sayılmasının, Türkçenin biçim birimsel çatı için çok elverişli oluşundan kaynaklandığı söylenebilir. Dille ilgili çalışmalarda yalnız biçim birimsel çatının incelenmesi, konunun yanlış, eksik değerlendirilmesine neden olur. Bütün bunlar, eklerin işlevlerini tanımlamada, eylemlerin niteliklerini bulmada, bunlara bağlı olarak dilin yapısal özelliklerine yönelik kural belirlemede sorunlar yaşanmasına yol açar. Çatı konusundaki farklı yaklaşımlar, doğal olarak söz dizimsel ve sözlüksel çatı yöntemlerinde de kendini gösterir. Sözlüksel ve söz dizimsel çatının ortak özellikleri, özne-yüklem arasındaki ilişki değişikliğini göstermek için eylemde çatı ekleri olarak tanımlanan {-DIr}, {-t}, {-Ar}, {-Ir}, {-r}, {-n}, {-l}, {-ş} eklerinin kullanılmamasıdır. Yüklemin niteliklerine bağlı olarak gerçekleşen öge ekleme, öge çıkarma, öge değiştirme, öge silme adı verilen dil olayları da söz konusu eylemlerin kurdukları cümlelerde görülmez. Çatı eklerinin yaptıkları, en küçük dil birimi sözcük ya da cümle olmak koşuluyla söz diziminde yer alan işaretleyicilerle bağlamda gerçekleşir. Yüklemde biçim birimsel bir değişiklik olmadan, cümlede öge ekleme, öge silme, öge değiştirme olayları gerçekleşmeden yükleme ettirgenlik, edilgenlik, işteşlik ve dönüşlülük kavramları yüklenir. Sözlüksel çatı; *kendi, birbiri, birlikte, neden ol-, sağla-, yol aç-* vb. cümleye kendi kendine yapma / karşılıklı yapma / yaptırma / yaptırılma özellikleri katan sözcüklerle sağlanırken söz dizimsel çatıda bu anlamlar, en küçüğü cümle olmak üzere söz diziminde verilir.

Anahtar sözcükler: çatı, eylem, biçim birimsel çatı, sözlüksel çatı, söz dizimsel çatı.

Lexical Voice - Syntactic Voice Differentiation

Abstract

It can be said that the fact that grammar books include the voice subject with only suffixes and the fact that lexical and syntactic voices are almost ignored is due to the fact that Turkish is very convenient for the morphological voice. Examining only the morphological voice in studies on language causes the issue to be evaluated incorrectly and incompletely. All of these cause problems in defining the functions of suffixes, finding the properties of verbs and correspondingly determining rules for the structural features of the language. Different approaches to the voice issue naturally also show up themselves in syntactic and lexical voice methods. Common features of lexical voice and syntactic voice are {-DIr}, {-t}, {-Ar}, {-Ir}, {-r}, {-n}, {-l}, {-ş} which are defined as voice suffixes, are not used in verb to show the relationship change between subject and predicate. Language events called argument adding, argument removal, argument changing, argument deletion, which occur depending on the attributes of the predicate, are also not seen in the sentences formed by the verbs in

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.

question. What the voice suffixes do happen in context with markers in the syntax, provided that the smallest language unit is a word or a sentence. The concepts of causativisation, passivity, co-operative function and reflexivity are loaded on the verb without a morphological change in the verb and without the occurrence of argument adding, argument deletion, argument changing events in sentence. Lexical voice is provided with words kendi, birbiri, birlikte, neden ol-, sağla-, yol aç- etc. that add features of self-making / mutual making / making / getting done to the sentence. In the syntactic voice, these meanings are given in syntax, with the smallest being sentence.

Keywords: Voice, verb, morphological voice, lexical voice, syntactic voice.

Giriş

Dil bilgisi çalışmalarında eksikliğinin farkına varılmasına karşın sözlüksel (leksik) ve söz dizimsel (sentaktik) çatı yöntemlerinden söz edilmemesi, çatı konusunun Türkiye Türkçesinin eklemeli yapısına uygunluğundan ötürü yalnız biçim birimsel (morfolojik) yöntemle ele alınması, sorunları da beraberinde getirmektedir. Herhangi bir ek kullanılmadığı hâlde çatı özelliğinin sezildiği kullanımlarda doğrudan biçim birimsel çatı kapsamında çözüm üretilmeye çalışılması, konunun yanlış değerlendirilmesine yol açar; ardından eklerin işlevlerini tanımlamada, eylemlerin niteliklerini belirlemede, bunlara bağlı olarak dilin yapısal özelliklerine yönelik kural ortaya koymada sorunlar yaşanır; biçim birimsel, sözlüksel, söz dizimsel çatı birbirine karışır.

Çatı konusundaki farklı yaklaşımlar, doğal olarak söz dizimsel ve sözlüksel çatı yöntemlerinde de kendini gösterecektir. Özellikle bu anlatımların bilinmesine, sözünün edilmesine karşın dille ilgili çalışmalarda yeterince varlık bulamayışları, tartışmalara zemin hazırlar. "*Sentaktik ettirgenlik gramerciliğimizde hemen hiç işlenmediği için örnek verirken tereddütler yaşanmaktadır*." diyen Caner Kerimoğlu, söz dizimsel yaptırımlı çatı ile sözlüksel yaptırımlı çatı ayrımının sağlıklı yapılamamasının temel sebebini neyin ettirgen olup olmadığının belirlenememesine bağlayan Sıdıka Dursun, aslında işlenmemiş bu çatı ulamlarına, yeni çalışma alanlarına dikkat çekerler (Kerimoğlu, 2009: 1741 / (Dursun, 2014: 25).

Söz konusu çatıların sınırlarını çizmek bazen olanaksız gibi gözükse de birbirine karışan, bu yüzden tartışmalı konu hâlini alan sözlüksel ve söz dizimsel çatı ayrımını ortaya koymak hedeflenmiştir bu çalışmada.

Sözlüksel ve söz dizimsel çatının ortak özellikleri, özne-yüklem arasındaki ilişki değişikliğini göstermek için eylemde çatı ekleri olarak tanımlanan {-DIr}, {-Ar}, {-t}, {-Ir}, {-r}, {-n}, {-l}, {-ş} eklerinin kullanılmamasıdır. Bir başka deyişle, 1. Bu yöntemlerde dönüşlü, edilgen, işteş ve yaptırımlı çatıya eklerle girilmez. 2. Çatı ekleriyle yükleme verilen niteliklere bağlı olarak gerçekleşen *öge ekleme, öge çıkarma, öge değiştirme, öge silme* adı verilen dil olayları da söz konusu eylemlerin kurdukları cümlelerde görülmez. 3. Çatı eklerinin yaptıkları, en küçük dil birimi sözcük ya da cümle olmak koşuluyla, söz diziminde yer alan işaretleyicilerle bağlamda gerçekleşir. 4. Yüklemde biçim birimsel bir değişiklik olmadan, cümlede öge ekleme, öge silme, öge değiştirme olayları gerçekleşmeden *ettirgenlik, edilgenlik, işteşlik ve dönüşlülük* kavramları yüklenir. Bu kavramlar, sözlüksel çatıda sözcük düzeyinde, söz dizimsel çatıda ise söz dizimi düzeyinde olmalıdır ki bu, birbirlerinden ayrıldıkları en önemli özelliktir.

Söz dizimsel ve sözlüksel çatı yöntemleri, biçim birimsel çatıya uygun olan kılış eylemlerinde anlatıma zenginlik katan keyfî uygulama olurken çatı eklerinin tamamını ya da bir kısmını alamayan eylemler için zorunluluk olabilmektedir.

Gereksinim duyulduğunda başvurulacak potansiyele sahip görülen söz dizimsel çatı, çatı ulamları içinde işlevsellik bakımından diğerlerine göre daha uygundur. Yine de biçim birimsel, söz dizimsel ve sözlüksel çatı yöntemlerinin her eylem için uygun olmadığının, hatta kimi eylemlerin yalnız sözlüksel, kiminin söz dizimsel, kiminin de her iki çatıyla uyumlu olduğunun altı çizilmelidir.

1. Sözlüksel Yaptırımlı Çatı-Söz Dizimsel Yaptırımlı Çatı Ayrımı

Nuh Doğan, *söz dizimsel ettirgenlik, şekil bilgisel ettirgenlik* ve *sözlüksel ettirgenlik* olmak üzere üç önemli biçiminden söz ettiği bu anlamsal ettirgenlik ulamını, *sebep olan* ve *sebep olunan* olmak üzere iki temel bileşenle ilişkilendirir (Doğan, 2017b: 195). Bu bakış açısında uzlaşılsa da sözlüksel yaptırımlı çatı ile söz dizimsel yaptırımlı çatı ayrımında çelişkili ifadelerle karşılaşılır.

Sıdıka Dursun, "*Türkçede kök halindeki eylemin herhangi bir türetime girmeden, tek başına ettirgenlik anlamı taşıdığı sözlüksel ettirgen eylemler bulunur*." (Dursun, 2018: 60) biçiminde açıklama yapar sözlüksel yaptırımlı çatıyla ilgili. Nuh Doğan, sözlüksel yaptırımın eylemin sözlüksel-anlamsal yapısının kullanıldığı bir biçim olduğunu belirtirken diğer yandan "*Söz dizimsel ettirgenlik, Türkçede çoğunlukla* sebep olmak, neden olmak, yol açmak, sağlamak *vs. gibi fiil birleşmeleriyle kurulan birleşik cümle kuruluşuyla yapılır*." sözleriyle kendi içinde çelişir (Doğan, 2017b: 195). Üstelik yazarın bir başka yerde "*Bazı duygu fiillerinin kök şekillerinin ta baştan sözlüksel bir ettirgenlik anlamı vardır*." (Doğan, 2017b: 209) diyişi de bu bakış açısını desteklemektedir. Caner Kerimoğlu, *neden ol-, sebep ol-, sağla-* eylemlerinin sentaktik ettirgenlik için kullanıldığını ileri sürerken referans olarak da Ömer Demircan'ı gösterir (Kerimoğlu, 2014: 1741). Ancak Ömer Demircan, *neden ol-, sebep ol-, sağla-* eylemlerinin sözlüksel işlemde ele alınacağını "*Ettirgen anlatım bir giriştirme işlemi olarak görülüyor. Bu anlatımın iki genel biçimi var:* ***sözlüksel*** *ve* ***biçimsel****. Sözlüksel işlemde iki eylem var: sağla- ve neden ol-*" sözleriyle açıklar (Demircan, 2003: 38).

Çelişkili yaklaşımları netleştirmek adına bu çalışmada şöyle bir yol izlenecektir: Yaptırımlı çatıda olması beklenen *sağla-, neden ol-, sebep ol-, yol aç-* anlamları, eylemin anlamsal özelliğinden kaynaklanıyorsa sözlüksel yaptırımlı çatı söz konusudur. Bu anlamlar, cümleye eylemin dışında başka kodlayıcılarla yüzey ya da derin yapıda, doğrudan ya da dolaylı olarak yüklenmişse söz dizimsel yaptırımlı çatıdan söz edilecektir. Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak adına gerektikçe biçim birimsel çatıdan da yararlanılacaktır.

Biçim birimsel çatıda eyleme yaptırım anlamı yüklemek için {-DIr}, {-t}, {-Ar}, {-Ir}, {-r} eklerinden yararlanılır. Bunun getirisi, cümleye katılan yeni bir öznedir. "*Bu sene bayrakları hizmetliye dik-tir-elim.*" örneğinde eyleme getirilen {-tir} eki aracılığıyla; a. biçimsel olarak yaptıran özne (*biz*) ve yapan öznenin (*hizmetli)* cümlede yer alması sağlanır, b. anlamsal olarak *dik-* eylemine yaptırım gücü yüklenir. Ancak bu yaptırım, herhangi bir ek kullanılmadan ve öge artırımına gidilmeden de cümle(ler)de yansıtılabilir ki bu durumda sözlüksel ya da söz dizimsel yaptırımlı çatıya başvurmak gerekecektir.

Örnek cümlede {-DIr} ekiyle sağlanan biçim birimsel yaptırımlı çatı, sözlüksel ve söz dizimsel çatı kapsamında şöyle ifade edilebilir:

1.1. *Tarık'a korona tanısı kondu, ev halkından da üç kişinin testi pozitif çıktı.*

Virüs bulaştırma durumunun söz konusu olduğu örnek cümlede gerek *kon-* gerek *çık-* eylemlerinin biçim birimsel çatı yöntemine uygun olmayışı, alıcının değişik anlatım yollarına başvurmasına yol açar.

1.1.a. *Korona tanısı konan Tarık, virüsü ev halkından üç kişiye bulaştırdı.*

(BBÇ)

1.1.b. *Korona tanısı konan Tarık, ev halkından üç kişinin virüsü kapmasına sebep oldu.* (SÇ)

1.1.c. *Tarık, işe minibüsle gidip geldi (1) maske taksa da sosyal mesafeye dikkat edemediğinden, belki de yeterince hijyen sağlayamadığından koronaya yakalandı (2) ev halkından üç kişinin testi pozitif çıktı. (3)* (SDÇ)

bulaştıran: *Tarık* sebep olunan*: virüsün bulaşması* virüsü kapan: *evden üç kişi*

1.1.a'da biçim birimsel yaptırımlı çatıda kodlayıcı, {-DIr} eki; 1.1.b'de sözlüksel yaptırımlı çatı kodlayıcısı, *sebep olmak* eylemi yüzey yapıda yerini alır. 1.1.c'de söz dizimsel çatı örneğinde yaptırım, yüzey yapıya yerleşmiş ya da derin yapıda eksiltiye bırakılmış herhangi bir kodlayıcıyla verilmemiştir. Virüsün bulaşmasına neden olan, birbirini tetikleyen istem dışı etkenler vardır. Tarık'ın maske taksa da sosyal mesafeye dikkat edememesi, belki hijyen kurallarına uymaması, toplu taşıma aracı kullanması, virüs kapmasına ve taşıdığı virüsün başkalarına geçmesine yol açar.

Güneş doğ-, kar yağ-, çiğ düş- vb. bir istemli doğa olaylarını anlatan oluş eylemleri, biçim birimsel yöntemle yaptırımlı çatı ulamına giremedikleri gibi bunlarda sözlüksel ve söz dizimsel yöntemle de çatı değişikliği gerçekleştirilemez. Dolayısıyla bu eylemlerin kurdukları cümlelere biçim birimsel çatı yönteminin gereği, ikincil özne eklemek mümkün olmaz. Ancak doğa olaylarını anlatan bazı oluş eylemlerinin cümlelerinde yaptırımlı çatı için biçim birimsel, sözlüksel ve söz dizimsel yöntem uygulanabilir.

1.2.a. *Karlar eridiği için Tortum Şelalesi'nin suyu, daha bir coşar.* (SDÇ)

1.2.b. *Eriyen karlar, Tortum Şelalesi'nin suyunun daha bir coşmasını sağlar.* (SÇ)

1.2.c. *Eriyen karlar, Tortum Şelalesi'nin suyunu daha bir coşturur.* (BBÇ)

1.3.a. *Yaz sıcağında bu yıl deremiz bile kurudu.* (SDÇ)

1.3.b. *Yaz sıcağı nedeniyle bu yıl deremiz bile kurudu.* (SÇ)

1.3.c. *Yaz sıcağı, bu yıl deremizi bile kuruttu.* (BBÇ)

Biçim birimsel yolla yaptırımlı çatıya giremeyen duygu eylemleri için sözlüksel ve söz dizimsel çatı kurtuluş umudu olabilmektedir.

2. Sözlüksel İşteş Çatı-Söz Dizimsel İşteş Çatı Ayrımı

İşteşlik, eylemin özneler tarafından karşılıklı ve birlikte yapılması durumudur ki bunlardan kaynaklanan ortaklaşa yapma da gündemdedir. "*İşteş çatı, eylemin karşılıklı, ortaklaşa yapıldığı, birincil nesnenin birincil özneyle hareket ettiği, sırasıyla birbirlerinin öznesi ve etkileneni olduğu çatı ulamının adıdır*." (Üstünova, 2016: 53). Dikkat edilmesi gereken, birlikteliklerin karşılıklı ve ortaklaşa olmasıdır; bu nitelikleri göstermeyen birlikteliklerde işteşlik aranmamalıdır. Biçim birimsel işteş çatının {-ş} ekiyle gerçekleştirilmesi, bu eki alan her eylemin işteş sayılmasını gerektirmez. "*Rüzgârda etekleri uçuştu. / Kadın, zor yatıştı. / Ellerim suda buruştu. / Çocuklar iyi kaynaştı. / Yaşam giderek zorlaşıyor. / Bu yaz yakınlaştılar adam akıllı.*" cümlelerinde eylemlerdeki {-ş} ekine rağmen işteşlikten söz edilemez.

İşteş çatıyı inceleyen araştırmacılar, Türkiye Türkçesindeki eylemlerin çoğunun işteşlik ekini alamadıklarını, daha doğrusu biçim birimsel yöntemle işteş çatıya giremediklerini bildirirler. Mehmet Özmen, {-ş} ekini, işteşlik işleviyle alan eylemlerin sayısının oldukça sınırlı olduğunu, belirlenen 6441 eylemden yalnız 193'ünün işteşlik bildirdiğini belirtir (Özmen, 2014: 719). Bilal Uysal, bu verilerden hareketle eylemlerin yaklaşık % 17'sinin (1088) biçim birimsel işteşlik işaretleyicisi alabildiğini, % 83'lük dilimininse eylemlerle kurulan cümlelerde işteş çatının söz dizimsel veya sözlüksel yapılarla oluşturulduğunu bildirir (Uysal, 2018: 808).

Biçim birimsel çatının kullanılmadığı durumlarda işteşlik, sözlüksel ve söz dizimsel yollarla sağlanabilir.

Türkçede eylemin anlamsal yapısında hareketin karşılıklı-ortaklaşa yapıldığı verilmediğinden sözlüksel işteş çatı, cümleye katılan kodlayıcılarla sağlanır. Sözlüksel işteş çatıda, yüklemde biçim birimsel bir değişiklik söz konusu değildir. Ancak cümlenin söz diziminde *birbiri, beraber, birlikte, ile* vb. karşılıklı yapma, ortaklık etme anlatan kodlayıcıların yüzey yapıya yerleştirilmesiyle oluşturulur.

2.1.a. *Sizi rahatlatacaksa gelin, beraber ağlayalım kaybettiklerimize.*

2.1.b. *Bildiğim kadarıyla kardeşler iki seneden beri birlikte yaşıyorlar.*

2.1.c. *Baba bir, anne ayrı olunca çocuklar da birbirini kıskanıyorlar işte.*

2.1.ç. *Kardeşler, hafta sonlarında mutlaka birbirinde kalırlar.*

2.1.d. *Hedefe aynı anda varmak için bu yolu karşılıklı yürüdüler.*

2.1.e. *İpin ortasında buluşmak için aynı anda bir uçtan kadın, diğer uçtan erkek cambaz hareket etti.*

2.1.f. *Hayat, onları her zaman karşı karşıya gelmek zorunda bıraktı.*

cümlelerinde *beraber, birbiri, birbirinde, birlikte, karşılıklı, bir uçtan ... diğer uçtan, karşı karşıya* kodlayıcılarıyla sözlüksel işteş çatı gerçekleştirilmiştir. Ancak işteş çatıda hareketin karşılıklı yapılması esas olduğundan yalnızca birliktelik / ortaklık içeren kullanımlarda *beraber, birbiri, birbirinde, birlikte, karşılıklı, bir uçtan-diğer uçtan, karşı karşıya* vb. kodlayıcılar olsa da işteşlikten söz edilemez. Nitekim Bilal Uysal'ın çalışmasında söz dizimsel işteş çatı olarak verdiği ***Beraber*** *yürüdük biz bu yollarda /* ***Beraber*** *ıslandık yağan yağmurda. / Ali ile Veli* ***birlikte*** *kaçtı. / Ali ile Veli* ***Ø*** *kaçtı.* örnekleri birliktelik / ortaklık içermesine karşın hareketler karşılıklı olmadığından işteş çatıyı vermez. Örneklerde ayrı ayrı yürünmüş, yağmur her iki kişiyi de ayrı ıslatmış, kaçma eylemini Ali de Veli de yapmış ama ayrı ayrı. Dolayısıyla bu örneklerde bizim bakış açımıza göre işteşlik yoktur.

Yukarıda verilen kodlayıcılardan herhangi biri kullanılmadan da söz dizimsel işteş çatı gerçekleştirilebilir. Örneğin; "*Anası, kollarını açıp koşan oğlunu özlemle kucakladı. / Ada, uzun uzun Eda'nın gözlerinin içine baktı. / Gözlerimizden yaş gelene kadar gülmüştük.*" vb. cümlelerde hareketin karşılıklı-birlikte yapılışı, işteşlik eki kullanılmadan, eylemler *kucaklaş- / bakış- / gülüş-* biçimine sokulmadan; *birbiri, beraber, birlikte, ile* vb. kodlayıcılara yer verilmeden *kucakla-*, *bak-* ve *gül-* eylemleriyle verilen hareketlerin karşılıklı ve ortaklaşa yapıldığı söz dizimsel yöntemle cümle / cümleüstü birim kapsamında sağlanmıştır.

2.2 *Anası, kollarını açıp koşan oğlunu özlemle kucakladı.*

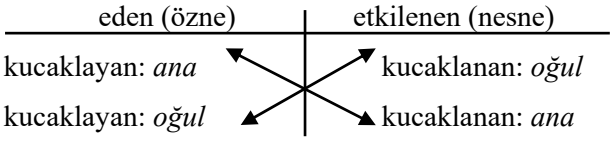

Kucakla-, etken-geçişli nitelikleriyle iki istemli bir eylem olarak görev yapmaktadır. Dolayısıyla kuracağı cümleye giren özne (*anası*), eden rolünde; nesne (*oğlunu*), etkilenen rolündedir. *Kucakla-* eylemi, dil bilgisel olarak tek bir özne (*anası*) tarafından yapılmış gibi gözükse de anlamsal olarak etkilenen rolündeki nesnenin (*oğul*) de karşılık vermesi beklenmektedir. Bu cümlede anlatılanların filmi çekilse ortaya şöyle bir tablo çıkar: Bir tarafta hareketsiz bir ana, bir tarafta kollarını açıp koşan oğul vardır. Buluştukları anda ananın kolları oğulu saracak, oğul da açık kollarıyla anasını saracağından *kucakla-* eylemi ortaklaşa yapılmış olacaktır. Bu durumda kucaklayan ana, özneyken kucaklanan oğul nesnedir. Roller değişip karşı

tarafa geçtiğinde bu kez kucaklayan oğul, özne; kucaklanan ana, nesne rolünü üstlenmiş olacaktır tıpkı *kucaklaş-* eyleminde olduğu gibi.

"*Anası, kollarını açıp koşan oğlunu özlemle kucakladı.*" cümlesinde anlatılanlar, "*Anası ve kollarını açıp koşan oğlu, özlemle kucaklaştı*." cümlesinde anlatılanla anlamsal açıdan eş değerdir. Aralarındaki tek fark, biçim birimsel işteş çatıda nesne silme olayının (öge eksiltme) "*Anası, kollarını açıp koşan oğlunu özlemle kucakladı.*" cümlesinde gerçekleşmemiş oluşudur. Nesnenin yüzey yapıda bulunuşu, *kucakla-* eyleminin {-ş} ekini almamış, yani işteş çatıya girmemiş oluşundandır çünkü işteşlik ekinin istem azaltma / öge eksiltme özelliği olduğu bilinir.

3. Sözlüksel Dönüşlü Çatı-Söz Dizimsel Dönüşlü Çatı Ayrımı

Kendi kendine yapmanın söz konusu olduğu dönüşlü çatı, eylemde yapan ve etkilenen güç gerektirdiğinden sınırlı sayıda eylem için söz konusu olabilmektedir. Biçim birimsel dönüşlü çatı yönteminde kodlayıcı, {-n} ekidir. Sözlüksel çatıda bu rolü *kendini* zamiri üstlenir. Dönüşlülüğün yalnız *kendi* zamiriyle yapıldığını söyleyen Nuh Doğan, "*Gerçek dönüşlülük kendi zamirinin fiilin etken biçiminin söz dizimsel çevresinde yükleme ve yönelme durum ekli tamlayıcı olarak gerçekleştiği yapılarla ifade edilir*." (Doğan, 2016: 205-206) derken *kendini* ve *kendine* zamirlerini işaret eder.

3.1. *Tunç'un bornozuyla banyodan çıktığını görünce yıkandığını anladı (1) ama kim yıkadı seni diye sormaktan alıkoyamadı kendini İpek (2) daha beş yaşındaydı Tunç (3) kızarmış yanakları, çipil çipil gözleriyle zafer kazanmış komutan edasıyla "kimse yıkamadı..!" dedi (4) yüzünü sevgiyle avuçları içine alan kadın "sen kendini mi yıkadın?" diyerek kocaman bir öpücük kondurdu çocuğun temiz alnına (5)*

Bütün çatı yöntemlerinin uygulandığı metinde;

3.1.a. Birinci cümlede biçim birimsel çatı, dönüşlü çatı eki {-n} kullanılarak *yıka-<u>n</u>-dığını* kodlayıcısıyla;

3.1.b. İkinci ve beşinci cümlelerde sözlüksel çatı, *……. diye sormaktan alıkoyamadı kendini İpek (2), ….. sen kendini mi yıkadın … (5)* cümlelerinde öne çıkan *<u>kendi</u>* kodlayıcısıyla;

3.1.c. Dördüncü cümlede söz dizimsel çatı, dolaylı yoldan herhangi bir kodlayıcı kullanılmadan verilmiştir.

"*Sen <u>kendini</u> mi yıkadın?"* cümlesinde *kendi* zamiriyle sağlanan sözlüksel çatı, "*Sen çimdin mi*?" cümlesinde ölçünlü dilde olmayan, Doğu Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan *çim-* eylemiyle sağlanabilir. *Yıkan-* eylemiyle eş değer olan *çim-* eyleminin anlamsal yapısında var olan yapan ve etkilenen gücü (*kendini yıka-),* söz konusu eylemin sözlüksel çatıya uygun olduğunu düşündürmektedir.

Kılış eylemlerinin dışındaki eylemlerde biçim birimsel dönüşlülük düşünülemez. Ancak sınırlı da olsa sözlüksel ve söz dizimsel çatı yöntemlerine başvurulabilir.

3.2. *Bugün kendimden nefret ettim* (1), *kendimi suçladım* (2) *ve ilk kez kendime ağladım.* (3) örneğinde duygu bildiren eylemler (nefret et-, suçla-, ağla-) *kendimden, kendimde, kendime* zamirleriyle sözlüksel dönüşlü çatıya girmişlerdir. Eden gücü bünyelerinde taşıyan eylemlere etkileyici güç, cümle düzeyinde sözlüksel kodlayıcılarla yüklenmiştir.

4. Sözlüksel Edilgen Çatı-Söz Dizimsel Edilgen Çatı Ayrımı

Eylemin içsel ögelerinden yapan / eden konumundaki doğal öznenin bilinmezlik zırhına büründüğü, kestirilemediği, cümleden silindiği çatı biçiminin adıdır edilgenlik. Cümlede özne-yüklem arasındaki söz dizimsel ilişkileri düzenleyen dil bilgisel ulamdır. Biçim birimsel edilgen çatıda edilgenlik, bir ekle eylem üzerinde kodlanır. Edilgen çatı demek, cümleden öge silmek demektir.

Araştırmacılar, her eylemin edilgen çatıya girme durumlarının aynı olmadığına dikkat çekerler. Örneğin, tek istemli eylemler için edilgen çatının uygun olmadığı dile getirilir. Doğa olaylarını anlatan eylemlerle duygu bildiren eylemler de böyledir. Konunun farklı yöntemlerle ele alınışını eylem istemiyle açıklayan, bazı eylemlerin edilgenleştirilmesinin eylemin istemini azaltırken bazılarının edilgenleştirmeye izin vermediğini bildiren Nuh Doğan, "*Bir istemli, yani öznesi dışında başka tamlayıcısı olamayan fiil ve cümle yapıları düzenli şekilde edilgenleştirilmez. Bu fiiller, ancak belirli söz dizimsel ve şekil bilgisel koşullara bağlı olarak edilgenleştirilebilir*. *Anlam bilimsel istem yapısında Etkilenen, Konu, Deneyimci-Etkilenen rolleri yer alan ve bunlardan birinin özneyi seçtiği anlam bilimsel fiil ve fiil sınıflarının mantıksal ve söz dizimsel istemi ne olursa olsun edilgenleştirilmesine izin verilmez*." (Doğan, 2018b: 178, 195) diyerek eylemin edilgenleştirilme olanağının mantıksal, söz dizimsel ve anlam bilimsel istem yapısına göre değişiklik gösterebileceğini ileri sürer. Türkçede öznesi insan olduğu sürece eylemlerin dil bilgisel olarak edilgenleştirilmesinin mümkün olduğunu söyleyen Mevlüt Erdem, "*Türkçe geçişsiz fiillerin edilgen yapılmasına kısmen izin veren diller arasındadır.*" (Erdem, 2017: 164, 166) sözleriyle de geçişsiz eylemlerin tümünün edilgenlik eki alamadıklarına, kısaca biçim birimsel çatı yöntemine uygun olmadıklarına dikkat çeker.

4.1.a. *Bir zamanlar yanına yaklaşamadığımız bu adam, oğulları yüzünden battı.*

4.1.b. *Hava öyle sıcak ki bu güzelim çiçekler bile iki günde soldu.*

4.1.c. *Yağmur yağdı, güneş açtı, hava ısındı.*

4.1.ç. *Çocuk, nasıl olduysa merdivenlerden düştü.*

4.1.d. *Cemre, toprağa düştü nihayet.*

4.1.e. *Gencecik çocuklara ağladık, yandık günlerce.*

4.1.f. *O gün herkes o yaşlı babaya acıdı, üzüldü, ne yapacağını bilemedi.*

Örnek cümlelerdeki *bat-, sol-, ısın-, düş-, ağla-, yan-, acı-, üzül-* eylemlerinin biçim birimsel yöntemle edilgen çatıya girmesi olanaksızdır. Doğa olaylarını anlatan eylemlerin, kişiye özel duygu eylemlerinin, bazı geçişsiz eylemlerin biçim birimsel yöntemle edilgen çatıya giremeyişleri, 1. Tek istemli oluşlarıyla, 2. İki istemli de olsa istem azaltmaya, yani öge silmeye yetkin olmayışlarıyla, 3. Doğa olaylarını işaret eden eylemlerin canlı özne taşıyamayışlarıyla açıklanabilir.

Sınırlı sayıda da olsa "*Büyüklere küsülmez, kızılmaz*!" tarzı genel ifadelerde duygu bildiren *küs-, kız-* eylemlerinin edilgen biçimleri görülse de bu durumlarda söz dizimsel çatıdan da yararlanılabilir.

4.2. *Seninle daha önce bunu konuşmuştuk* (1); *büyüklere küsmek* (2), *kızmak doğru değil demiştim* (3); *hatırladın mı* (4)?

2. ve 3. cümlelerde doğrudan yüzey yapıda, 1. 4. cümlelerde tekrarlarla tam da "*Büyüklere küsülmez, kızılmaz!"* cümlelerinde bildirilenler ifade edilmiştir. Böylece 1, 2, 3 ve 4. cümlelerde söz dizimsel edilgen çatı yaşatılmıştır denebilir.

Tartışmalı çatı konularından biri olan edilgenliğin, biçim birimsel yöntemle gerçekleşmediği durumlarda, sistemin başka arayışlar içine girmesi doğaldır. Nuh Doğan, edilgenleştirmenin dillerde düzenli biçimde işleyen tartışmasız biçimleri olduğu gibi belirli şekil bilgisel ya da söz dizimsel biçiminin olmadığı, edilgenlik anlamının etken çatıyla ya da farklı dil bilgisel / söz dizimsel yapılarla ifade edildiğini bildirir (Doğan, 2018b: 180). Ferhat Karabulut, *Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi* konulu çalışmasında, Türk dilinin edilgenleştirici biçim birimleri olmadan da edilgen çatı oluşturulabildiğini, etken morfolojili edilgen çatıların Türk dilinin hemen bütün evrelerinde görülebildiğini belirtir. "*Etken çatılı edilgen yapı, Türk dilinin edilgen yapıyı keşfetmediği en eski dönemlerden kalma bir*

arkaik yapının kalıntısı olmalıdır. Etken olan derin yapılara sonradan edilgen anlamlar veya görevler yüklenmiş de olabilir." (Karabulut, 2010: 361, 398) diyerek edilgen çatıların, edilgenleştirici biçim birimleri olmadan da kurulabildiğini işaret eder ki bu, olsa olsa söz dizimsel edilgen çatıdır. Tuba Arı Özdemir de "*Türkiye Türkçesi üzerine bu güne kadar yapılan gramer çalışmalarında edilgenlik, çatı kavramı altında sadece morfolojik boyutuyla değerlendirilen bir konu olmuştur. Oysa edilgenlik morfolojik boyutunun yanında sentaktik ve morfo-sentaktik boyutu da olan bir yapıdır*." (Arı Özdemir, 2013: 561) sözleriyle konunun eksik yönlerine dikkat çeker. "*Türkçede '–n' ve '–l' ekleri dışında edilgen yapan yardımcı fiil ve kelime edilgenliği yoktur.*" (Karacan, 2015: 93) diyen Şehriban Karacan, sözlüksel edilgen çatının Türkçe için uygun olmadığını belirtir. Ayrıca dile giren ödünç sözcüklerin edilgenliği üzerine de herhangi bir çalışmanın bulunmadığını bildirerek konunun bilimsel çalışmalarda yeterince yer bulamayışını öne çıkarır (Karacan, 2015: 79). Edilgen yapıların etken yapılardan türediğini ifade eden Ferhat Karabulut ise Türkiye Türkçesinde sınırlı da olsa etken çatılı edilgen yapıların varlığından söz ederek *yakacak odun-yakılacak odun, gidecek yer-gidilecek* yer eşleşmesini yapar (Karabulut, 2010: 359-400).

Yapısal olarak etken, anlamsal olarak edilgen görünüm sergileyen kullanımların Eski Türkçe döneminden beri yaygın olduğu, araştırmacılar tarafından dillendirilmiştir. Sözcüklere eklerle yüklenen anlamsal edilgenliğin özellikle Karahanlı döneminde bazı ortaç ekleriyle sağlandığı, Divan-ı Lügat'it-Türk ve Kutadgu Bilig'de etken yapılı edilgen ifadeli kullanımların oldukça fazla olduğu, çalışmalarda yer bulmuştur.[1] Sözlüksel edilgenlik olarak adlandırılacak bu kullanımlar, bugün için Türkiye Türkçesinde etkin olmasa da söz dizimsel edilgen çatının sistemde varlık bulduğu söylenebilir.

4.3. *Pansiyon, şehir dışındaydı* (1); *güvenliğini sağlamak, polisin işi değildi* (2); *herhangi bir olay olduğunda jandarmayı arıyorlardı* (3).

Örnek metinde yer alan ifadenin, "*Şehir dışındaki pansiyonun güvenliği, polis tarafından değil jandarma tarafından sağlanıyordu.*" cümlesiyle eş değer oluşu, 1, 2, 3. cümlelerde edilgenliğin dolaylı yoldan söz dizimsel çatıyla verilişi olarak değerlendirilebilir.

4.4. *Tolga, asker düğününde cep telefonunu çaldırdı.*

Yaptıran öznenin (birincil özne) *Tolga olduğu* örnekte, yapan özne (ikincil özne) kestirilemez, niteliktedir. *Çal-* eylemini yapanın bilinmediği örnek cümlenin biçim birimsel edilgen çatıyla anlatımı, "*Asker düğününde Tolga'nın cep telefonu çalındı.*" biçimindedir. Bir çeşit söz dizimsel edilgenlik olarak değerlendirilebilecek bu tür kullanımlarda {-DIr} ekinin rolü göz ardı edilmemelidir.

Sonuç

Söz dizimsel ve sözlüksel çatıda, yüklemde biçim birimsel bir değişiklik olmadan, cümleye öge ekleme, öge silme, öge değiştirme olayları gerçekleşmeden *ettirgenlik, edilgenlik, işteşlik ve dönüşlülük* kavramları yüklenir. Bu kavramlar, sözlüksel çatıda *sağla-, neden ol-, sebep ol-, yol aç*, *birbiri, beraber, birlikte, ile, kendi* vb. kodlayıcılarla sözcük düzeyinde; söz dizimsel çatıda ise söz dizimi düzeyinde olur. Gereksinim duyulduğunda başvurulacak potansiyele sahip görülen söz dizimsel çatı, çatı ulamları içinde işlevsellik bakımından diğerlerine göre daha uygundur. Söz dizimsel ve sözlüksel çatı yöntemleri, kılış eylemlerinde anlatıma zenginlik katan keyfî uygulama olurken çatı eklerinin tamamını ya da bir kısmını alamayan eylemler için zorunluluk olabilmektedir.

[1] Ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Karabulut (2010), Mevlüt Erdem (2007).

Kaynakça

Akıncı, N. (2007). *Türkçe Sözlük'teki Fiillerin Sınıflandırılması ve Gövde Eklerinin İşlevsel Tasnifi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arı Özdemir, T. (2013). "Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme*". CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, *11 / 2*, 561-564.

Aydın, H. (2016). *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman-Oktay Akbal Öyküleri Örneği.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

Barutçu Özönder, S. (2011). "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi". *Türk Gramerinin Sorunları II.* Ankara: TDK Yayınları: 2, 56-64.

Börekçi, M. (2009). *Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler,* Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.

Delice, H. İ. (2009a). "Çatı Eklerinin Bilinmeyen Bir İşlevi". *ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 419-433.

Delice, H. İ. (2009b). "Oldurgan Çatı İşlev Açısından Nasıl Tanımlanmalıdır?". *Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 33/1*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 107-120.

Demircan, Ö. (1993). "Türkçede Çatılım ve Edilim". *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri,* Ankara: AÜDTCF Yayınları, 141-154.

Demircan, Ö. (2002). "'Geçişlilik'in Türkçe Yorumu". *XVI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (22-24 Mayıs 2002), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 82-96.

Demircan, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı.* İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Demircan, Ö. (2005). *Türkiye Türkçesi Kök-Ek Birleşimleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

Doğan, N. (2016a). "İstem Sözlükleri ve Türkçe". *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies), 42*, 251-268.

Doğan, N. (2016b). "Türkçede Orta Çatı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (*The Journal of International Social Research), 9 / 43*, 195-206.

Doğan, N. (2017a). "Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları". *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları: 12, 223-253.

Doğan, N. (2017b). "Türkçede İstem Değiştirimi I: Ettirgenleştirme". *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, *6/ 14*, 193-214.

Doğan, N. (2018a). "Söz Dizimsel Açıdan Türkçe Fiil Sınıfları". *Teke, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *7 / 4*, 2204-2225.

Doğan, N. (2018b). "Türkçede İstem Değiştirimi II: Edilgenleştirme". *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 7 / 17*, 177-196.

Dursun, S. (2018). *Türkçede Ettirgen Yapılar*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Ekinci Çelikpazu, E. (2012). *Dilbilgisi Öğretiminde Çatı Kavramı ve Bu Kavramla İlgili Yanılgılar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı.

Erdem, M.-Pılgır, S. (2017). "Türkçede Geçişsiz Fiillerin Ayrımı Üzerine", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 27*, 159-174.

Erkman Akerson, F. (1994). "Türkçe Yüklemde Görünüş, Zaman ve Kip". *VIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Ankara: İÜ İletişim Fakültesi Yayınları, 79-88.

Erkman Akerson, F. (2008). *Dile Genel Bir Bakış.* İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Gurunına, E. A. (1997). "Fiil Çatısı Üzerine". *TDAY-Belleten,* Ankara: TDK Yayınları, 195-213.

Karabulut, F. (2010). "Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi". *Turkish Studies, 5/4*, 359-400.

Karacan, Ş. (2015). *Edilgenlikte Korece ve Türkçe'nin Karşılaştırmalı Analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kore Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

Karpuz, H. Ö. (2004). "Olma Bildiren Eylemler İçin Bir Terim Önerisi: Olgan Çatı". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 855/1, 1673-1683.

Kerimoğlu, C. (2009). "Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik". *Turkish Studies*, *4 / 8*, 1734-1745.

Kerimoğlu, C. (2014). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.

Koşaner, Ö. (2005). *Türkçede Dönüşlü Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özelliği***.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Dilbilim Ana Bilim Dalı.

Özmen, Mehmet (2014). "Türkçede İşteşlik". *Türkoloji Çalışmaları, Başarı ve Zaaflarıyla Çağdaş Türkoloji,* Varşova: Varşova Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Türkoloji ve Orta Asya Halkları Bölümü, 714-729.

Öztürk, B. (2014). "Türkçede Nesne Belirtme ve Nesne Yükleme: Türkçe Sözlü Söylem Üzerine Bir Uygulama*". JASSS The Journal of Academic Social Science Studies, 24*, 411-420.

Sebzecioğlu, T. (2011). "Türkçede Özne Yükleme". *Dil ve Edebiyat Dergisi*, *8 / 1*, 15-40.

Şirin User, H. (2009) *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi.* Konya: Kömen Yayınları.

Taneri, M. (1996). "Türkçe'de İstemli / İstemsiz- Geçişsiz Edilgen Çatılar ve Ağaç Şemada Zorunlu Boğum". *X. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (22-24 Mayıs 1996, İzmir), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 47-66.

Terbish, B. (2006). *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı.

Uysal, B. (2018). "Türkçede İşteş Çatı ve İşteş Çatının Özellikleri". *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *7 / 2*, 806-836.

Üstünova, K. (2012). "Geçişlilik, Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?". *Turkish Studies, 7 / 2*, 7-14.

Üstünova, K. (2013). "Yaptırımlı Eylemlerin Dilde Kullanımı". *Leyla Karahan Armağanı,* Ankara: Akçağ Yayınları:1127, Armağan Kitaplar: 3, 851-860.

Üstünova, K. (2014). "Edilgen Çatılı Eylemin Kullanım Alanı". *IX. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (26-27 Eylül 2014 Ankara), Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları, 135-141.

Üstünova, K. (2016). *Eylem İşletimi***.** Bursa: Sentez Yayıncılık.

Yıldız, H. (2017). "Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi". *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature, 3 / 1*, 337-362.

Yıldız, M. (2014). *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

Yılmaz, E. (2003). "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi İle İlgili Meseleler". *TDAY-Belleten 2001/ I-II,* Ankara*:* TDK Yayınları, 251-289.

Yılmaz, S. (2014). "Çatı Kavramı Üzerine". *JASSS The Journal of Academic Social Science Studies, II*, 521-535.